

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2024; 1(55): 214-215

© 2024 NJHSR

www.sanskritarticle.com

डॉ. पारमिता पण्डा

सहाचार्या, पुराणेतिहासविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपति:

पूतनायाः जन्मवृत्तान्तः

डॉ. पारमिता पण्डा

1. पूतनायाः जन्मवृत्तान्तः

पूतना नाम राक्षसी एका बालकघातिनीति प्रसिद्धा आसीत्। सा श्रीमद्भागवते वर्णिता अस्ति। पूतनाया उत्पत्तिः राक्षसकुले अभवत्। सा शिशूनां प्राणहरणकर्मणि निपुणा आसीत्। हिरण्यकशिपोः वा कस्यचित् महाबलिनः राक्षसस्य वंशे जाता, पूतना बालहिंसायाः प्रतीकः रूपेण दृष्टा।

कंसः, यः कृष्णवधाय कृतसंकल्पः आसीत्, पूतनामाहूय तामाज्ञापयत्- "अरे पूतने ! गच्छ नगरग्रामादिषु च बालकान् हत्वा मे शत्रु संहारय।" आदेशं स्वीकृत्य सा बालकवधाय प्रवृत्ता।

सा मनोहररूपेण, सुशोभना स्त्रीवेषेण, गोकुलं प्राप्तवती। गत्वा तत्र शिशुगृहाणि चरन्ती, बालकान् स्तन्यदानेन विषं पाययन्ती, तेषां प्राणान् हरन्ती च अभवत्। एकस्मिन् दिने, श्रीकृष्णस्य जन्मोत्सवकाले, पूतना अपि यशोदायाः गृहं आगता। तया सुन्दरवेषधारिण्या आगत्य शिशुं श्रीकृष्णं गृहीत्वा स्तनं पाययितुं प्रयुक्तम्।

तदा कृष्णः, सर्वज्ञः, तस्या कपटं विज्ञाय, तस्याः स्तनं तथा तस्या जीवितं अपि चुचूष। पूतनाया अन्तःकण्ठे तिव्रवेदनया सह, सा स्वस्वरूपं प्रकट्य, महति राक्षसीरूपेण पतित। श्रीकृष्णेन तस्या मुक्ति अपि दत्ता यः कृष्णं सम्पर्शति, सः अपि मोक्षमर्हति इति तत्र सन्देशः अस्ति।

पूतनाया जन्मवृत्तान्तः अधर्मस्य अन्तः, भगवतः करुणा च दर्शयति। यद्यपि पूतना बालकघातिनी आसीत्, तथापि श्रीकृष्णस्य अनुग्रहेण सा मोक्षलाभिनी अभवत्। अस्मादृशं लोके करुणा, धर्मः च जयन्ति।

2. पुराणेषु पूतनाया वर्णनम्

१. श्रीमद्भागवते महापुराणे (१०.६ अध्यायः)

पूतनाया विस्तृतं चरित्रम् श्रीमद्भागवते प्राप्यते।

तत्र उक्तम् यत्- पूतना कंसस्य आज्ञया गोकुलं गत्वा, श्रीकृष्णं मारयितुम् प्रयत्ना आसीत्।

सुन्दरीरूपधारिणी सा विषयुक्तं स्तन्यं दत्तवती। किन्तु भगवान् श्रीकृष्णः तस्या प्राणान् अपिबत्। पूतना राक्षसी विकटस्वरेण नदन्ती मरणं प्राप।

महाभागवतप्रमाणम् –

"सा नन्दगोकुले गोपैः पाल्यमानं स्तनन्दयम्।

ददर्श परमाश्चर्यं गोविन्दं शयनं तदा।" (भागवतम् १०.६.५)

तथा पूतनाया वधं कृत्वा श्रीकृष्णः तस्याः मोक्षं अपि दत्तवान् इति। यः भगवान् बालरूपेण पूतनां हत्वा अपि तस्याः आत्मानं मुक्तिं दत्तवान् - अयं अद्भुतः प्रसङ्गः।

"किं वा सुरेन्द्रगिरिशादिभिरर्चिताङ्गिः

सन्दर्शितं किमपि योगिभिराप्यदूरे।

श्रद्धा गृहं व्रजति किं न तदा गृहेषु

त्वद्भक्तिमुक्तिमवहेति जनः कथं वा।" (भागवतम् १०.६.३५)

Correspondence:

डॉ. पारमिता पण्डा

सहाचार्या, पुराणेतिहासविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपति:

मुख्य बिन्दुः - पूतनायाः देहं त्यक्त्वा सा गोलोकप्राप्तिं प्राप।

२. विष्णुपुराणम् (५.५ अध्यायः)

विष्णुपुराणे अपि पूतनाया कथा सुस्पष्टम् अस्ति। तत्र पूतना गोकुलं गत्वा कृष्णं मारयितुम् आसीत्। कृष्णेन तस्या स्तन्यं पातुं कृत्वा प्राणानपि हरितः। अन्ततः सा भूमौ पतिता।

"स्तन्येन विषयुक्तेन बालकं मारयितुमिच्छती।

पूतना भगवता दृष्ट्वा सर्वज्ञेन विहङ्कृता।"

(विष्णुपुराणम् ५.५)

ब्रह्मवैवर्तपुराणे पूतनापूर्वजन्मनः वृत्तान्तः वर्णितोऽस्ति, किन्तु आदिपुराणात् भिन्नतया वर्णितमस्ति। आदिपुराणे पूतनापूर्वजन्म-विषये कक्षीवान् कथायाः उल्लेखो विद्यते, किन्तु ब्रह्मवैवर्तं वामनवतारप्रसंगं स्तथा बलेः कन्यायाः रत्नमालायाः कथा चर्चिताऽस्ति। तत्र पूतना पूर्वजन्मनि बलेः कन्या आसीदिति वर्णितमस्ति। सा कथं पूतना जाता तद्विषये ब्रह्मवैवर्तं एवं वर्णितमस्ति। यथा- श्रीनारायण उवाच -

बलियज्ञे वामनस्य दृष्ट्वा रूपं मनोहरम्।

बलिकन्या रत्नमाला पुत्रस्नेहं चकार तम्॥

मनसा मानसं चक्रे पुत्रस्य सदृशो मम ।

पिवेत् यदि स्तनं कृष्णं करोमि तं च वक्षसि॥

हरिस्तन्मानसं ज्ञात्वा पपौ जन्मान्तरेस्तनम् ।

ददौ मातृगतिं तस्यै कामपूरः कृपानिधिः ॥

दत्त्वा विषस्तनं कृष्णं पूतना राक्षसी मुने ।

भक्त्या मातृगतिं प्राप कं भजाम विना हरिम् ॥ इति ॥

अत्र बलिकन्यायाः रत्नमालायाः कथं राक्षसी प्राप्तिरभूदिति शंकानिरसना कथ्यते यत् प्रथमतः रत्नमालायाः वामने पुत्रस्नेहः अजायत; किन्तु यदा वामनावतारः श्रीकृष्णो बलिं छलेन मारितवान्, तदा तस्याः मनसि क्रोधः आगतः। सा चिन्तितवती "यदि एतादृशः पुत्रः मम भवेत् तर्हि अहं तं विषयुक्तं स्तनं पाययन्ती मारयिष्यामीति। अतः जन्मान्तरे सा मातृवत् श्रीकृष्णं स्तन्यमपाययत्, किन्तु राक्षसीभावेन सा तत् कर्म सम्पादितवतीति।

बलेः परमभक्तस्य सुतायै वामनो हरिः।

मनोरथस्तु ते भूयान्मनस्याऽपि वरं ददौ॥

सा भव द्वापन्ते वै पूतना नाम विश्वरूपा।

श्रीकृष्णस्पर्शसम्भूता परं प्राप्तमनोरथा ॥ इति॥

३. हरिवंशपुराणम् (विष्णुपर्व)

हरिवंशपुराणे (विशेषतः विष्णुपर्वणि) पूतनाया कथा विस्तरेण वर्णिता अस्ति। तत्र पूतना न केवलं राक्षसी, अपि तु मायावी शक्तियुक्ता अपि वर्णिता। सा रात्रौ गोकुलं सम्प्राप्तवती, कृष्णं हन्तुमिच्छन्ती, तेन तस्याः वधः जातः।

"पूतना रात्रिजा रौद्री गोकुलं समुपागता।

स्तन्येन विषयुक्तेन शिशुम् मारयितुमिच्छती॥"

(हरिवंशपुराणम् विष्णुपर्व ३९)

3. आदिपुराणानुसारं पूतना

पूतना नाम राक्षसी एका अभवत् या पापबुद्ध्या बालकान् वधाय प्रवृत्ता। सा राक्षसकुले जातुका आसीत्। तस्या जन्म अधर्मपरम्परा-यामेव अभवत्। अधर्ममार्गानुगमनेन तस्या चित्तं निर्मितम्।

कंसः, स्वस्य मृत्युं कृष्णे भविष्यति इति ज्ञात्वा, पूतनामादीन् राक्षसान् आहूय आज्ञापयत् - "यः नन्दव्रजे जातः बालकः अस्ति, तम् अविलम्बेन हत्वा मम भयम्

अपाकुरुत।" पूतनापि तेन प्रेरिता, यशोदायाः गृहम् आगत्य, शिशुं स्तन्यम् विषेण युक्तं प्रदाय मारयितुम् प्रयासं कृतवती।

भगवतः श्रीकृष्णस्य दिव्यतेजसा, पूतनाया दूषणम् विज्ञाय, कृष्णः तस्याः प्राणान् आकर्षयामास। पूतनाऽपि तेन स्वकर्मफलम् आप्नोत् सा भग्ना, नष्टा च ।

आदिपुराणे अस्य प्रसङ्गस्य अन्ते अपि धर्मस्य जयः, अधर्मस्य पराजयः च प्रतिपाद्यते। पूतनाया जीवनम् अधर्मोपजीवनम् आसीत्, तस्याः अन्तः धर्मेण निश्चितः अभवत्।

निष्कर्षः :-

❖ पूतना राक्षसी अधर्मे प्रवृत्ता।

❖ तस्या जन्म अधर्मकुले जातम्।

❖ श्रीकृष्णेन तस्या वधः कृतः।

❖ धर्मस्य विजयः, अधर्मस्य विनाशः इति शिक्षां आदिपुराणः यच्छति।